

Zeitschrift: Igl Ischi : organ della Romania (Societat de Students Romontschs)
Herausgeber: Romania (Societat de Students Romontschs)
Band: 80 (2001)
Heft: 7

Artikel: La spina ella spatla
Autor: Deplazes, Gion
Kapitel: 11: Toni Halter 1914-1986
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-881892>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. [Siehe Rechtliche Hinweise.](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. [Voir Informations légales.](#)

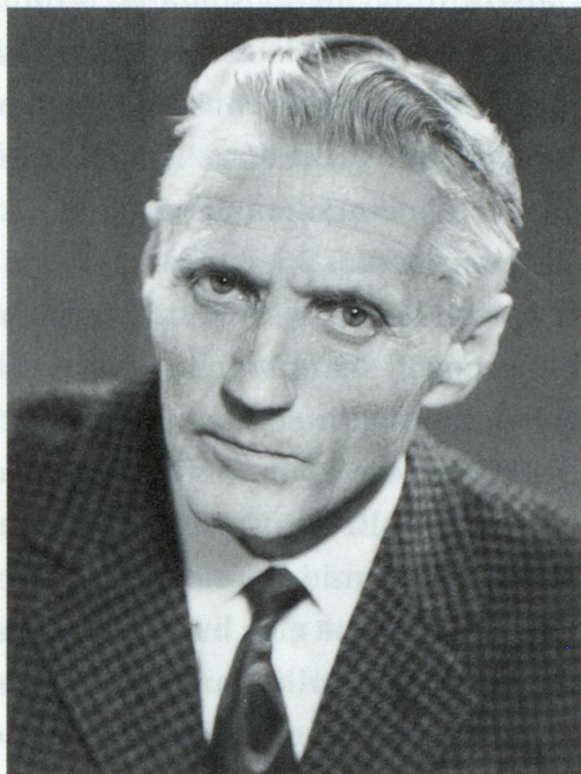
Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. [See Legal notice.](#)

Download PDF: 02.04.2025

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

11. Toni Halter 1914–1986

Sia veta

Ils Halters derivan si dil Cantun S. Gagl; els ein emigrai el 18avel tschentaner. Toni Halter, feagl da Giusep Antoni e da Maria Mengia, naschida Derungs, ei naschius ils 20 da november 1914 a Valata, in uclaun «cun duas casas, ina caplutta e paucs clavaus», sco quei ch'el sez ha scret. Cheu ha el gudiu il glischar dalla pezza argentina ord la cadeina dil Tödi egl azur che ha leventau en el il senn per il bi e sublim. Lu il siemi dallas ruinas dil casti da Mooregg, il sblatsch dalla veglia roda mulin e la stgira cavorgia ellas aultas preits da tuf. Ellas han destadau la marveglia per detga e praula e leventau fantasia e poesia. Franc era las uras dil sul e frestgin dil buob da pasturs. Igl onn 1921 ei la famiglia setratga el vitg da Surcuolm. Cheu deva ei «baselgia e scola, plevon e scolast». Mo ei fuva era il cumiau dil mund d'affonza cun sia «vischinonza greva d'uaul, cavorgia e mulin». Surcuolm, in

vitg puril al cunfin confessional e linguistic. Dad ina vart ils Romontschs reformai da Flond, da l'otra vart ils Gualsers catolics dalla Sursaissa tudestga. Questa posiziun agl ur ei stada da grond'impurtonza pil svilup dil giuvenoi plitost sensibel che senteva pli bia che quei ch'el veseva, mo veva empriu da tener las caussas plitost per sesez tenor la devisa: buns tiarms fan buns vischins. Toni Halter ha buca scret in'autobiografia empau pli detagliada. Il pertgei vegn il lectur a capir pli tard. Tgi che vul saver empau pli da rudien da sia veta, sto encurir ils fastitgs en sias ovras. Il lectur attent fa leu sias scopertas, entschevend cun «Miu εμπrem sbargat en la veta». ¹⁾ El era in botter da 12 onns, cura ch'il bab ha pladiu el vitger e pastur da vadials el vitg «Denter las vals». La fin da zercladur survegnan ei a casa ina carta dil patrun – scretta per tudestg. El che saveva mo paucs plaids tudestg, dueva ir en tiara jastra. Quei midava canzun! Il bab ha relaschau il buob culs plaids: «Moscha fai pulit e lai buca encrescher.» «La mumma che pudeva cun siu cor sensibel lignar, co ei steva en miu intern, seresolve de vegnir cun mei tochen el liug de miu destin ... Cun miu sac sut bratsch che la buna mumma pren giu a mi da temps en temps fagein nus il viadi tras uclauns isolai, tras vals e pastiras ed arrivein ... el liug. Igl ei in dils numerus uclauns ... cun quater casas e tschun clavaus ... Demai che mias patrunas casa plidavan gnanc plaid romontsch e la mumma e jeu buca tudestg, ei il discuors serestrenschius ual al pli necessari. Ina mesura pli tard sesanflavel jeu persuls e bandunaus en tiara jastra e miravel suenter cun eglis pleins larmas ad in punct ner che steva per svanir egl horizon ... La mumma! Per l'emprema ga ella veta sentel jeu il mal dil schar encrescher. El ei staus vehements per in pèr dis.» Pastur cun biebein vegn vaccas e tons vadials, survegn el in vischander, silmeins per enzacons dis. – Mo quel sa era buca plaid romontsch. Duront che la roscha vess da camar ed il pastur far in cupid, svanescha la muntanera ed era il vischander. Tgei anguoschas!

1 Halter, Toni, 1949, Miu εμπrem sbargat en la veta, en: Mia Patria, 265ss.

In maletg dil bab ha Toni survegniu cun caschun d'ina autra aventura da pastur.²⁾ El veva lu quitordisch onns, pertgirava la muaglia ensemen cun auters da sia posa, denteren tals che fuvan pli gagliards che el e schevan dar el tgau empau diltut – termagliar cun fiug e puorla nera ed autras caussas, ch'ils geniturs vessen maimai lubiu. Mo ei veva num esser dalla partida e far sco ils auters. Ina sera maunca ina vacca. Igl ei stgir ch'el splunta tier in pur che duei ver pindrau ella. Quel scrola el malamein en zuler: «Miserabel buob nausch, has ca peda da tener tias vaccas ord ils ers!» Pér suenter quella stoda hurscha damonda el da tgi buob ch'el seigi. Enderschend il num dil bab, semida l'aura dil taliter. Il pur pren il pastur per in bratsch, lai vegnir el en davos meisa a tscheina. In mund zanistrau! Leu raquenta el, co siu bab fuvì staus en per el, cura ch'ei vevien fatg da buobs ina nauscha sedada. «... oz vi jeu buca tralaschar de far bien persuenter a siu feagl.» Suenter tscheina ha il pastur survegniu la vacca ed il latg mulschiu. «Jeu havevel puspei la vacca dil Sumval ed aunc dapli – jeu havevel anflau miu bab!»

Da sias experiencias sco pastur e caver dat era «Il misteri da Caumastgira»³⁾ perdetga. L'aventura da cavers che lain svanir la Gaglia dalla Mierta el misteri da Caumastgira ei dada cun fina psicologia dils giuvenils ed in fil d'argien da humor che fila tras la nauscha filistucca. Enteifer quels onns ha Toni Halter absolviu la scola primara tier scolast Leonhard Gartmann a Surcuolm. Quel hagi giu ina gronda e buna influenza sin el, hagi destadau il plascher pil concept e schau schigliar la magia dalla dunna da praulas ch'el veva «mess a liug a Marschaga, in uclaun spariu sin post solitari ... veva incantau igl egl dil scolar pil bi della natira e dil schabetg puril ed aviert il senn pil scazi da detga e praula che ruassavan els gross toms della Crestomazia».⁴⁾ Per cussegl dil plevon Anton Cadalbert tarmettan ils geniturs il Toni 1930 a Mustér el gimnasi. El bratta quel suenter 2 onns cul seminari scolastic a Cuera. Duront il studi vegn el en contact culla Romania ed il moviment

2 Halter, Toni, 1949, Miu bab, en: Mia Patria, 88ss.

3 Halter, 1943, Il misteri de Caumastgira, en: Ischi XXX, 148, e OSL 1948, 1960, 1966.

4 Intervista G. Deplazes cun T. Halter ils 1954 (manuscret).

romontsch che han «levantau il senn de responsabilitad per il lungatg mumma». ⁵⁾ Influenza sin el han ses magisters da romontsch giu, prof. Vieli che, «ina gada ch'igl ei stau entschiet, animava el de cuntinuar culs plaid: 'Ti sas e stos!'» ⁶⁾ Curascha deva era Guglielm Gadola che ha publicau 1947 el Glogn la novella «Fumegl Bistgaun».

La stad 1935 banduna Halter Cuera cun ina buna patenta da scolast primar. Pleins d'ideals – senza piazza! Bein perquei absolva Halter, suenter la recruta, la scola da polizia e fa quei survetsch la stad dils 1936 e 37 a Scuol. Denton vev'el survegniu la piazza da scolast a Vella ils 1936, nua ch'el ha fitgau pei per veta duronta.

Il destin ha giu per el mo paucs onns da lavur quieta duront igl unviern ella scola primara e mo paucs muments da semiader, cura che la scola era finida, ils praus eran verds sco in agl e beingleiti mellens sco aur. Toni fuva in artist semiader e gudeva il mund en siu vegnir, esser e vargar senza scriver ina lingia.

Cheu dat ei ina midada radicala. Ils 29 d'uost dils 39 vegn el clamaus en survetsch activ ed incorporaus 1940 en la polizia d'armada. Il davos survetsch activ fa el dils 21 d'avrel entochen ils 31 da matg 1941. El ei malsaus e serenda en spital enstagl da saver turnar a casa, igl emprend el spital cantunal a Cuera, lu ella MSA (spital d'armada) a Lucerna, nuninterruttamein naven dall'entschatta zercladur 1941 tochen ils 24 da schaner 1942. ⁷⁾ La finala vegn el operaus pliras gadas e piarda in narunchel. El medem interval miera aunc sia mumma. Ed a casa spetga la spusa.

Cheu dat l'ura da sia «incubaziun» sco scribent, sch'ins astga duvrar quei plaid ord la medischina. Ei ha duvrau ina nauscha frida per catschar in carstgaun retratg, schenau e sensibel ⁸⁾ viadora ellas undas dalla litteratura. «Igl ei stau in basegns intern de mitschar dal stgir present, encurend la glisch e ventira dell'affonza.» ⁹⁾

5 Intervesta l.c.

6 Intervesta l.c.

7 Tenor il cudisch militar da Toni Halter.

8 Camartin, I., 1976, Rätoromanische Gegenwartsliteratur in Graubünden, 181ss.

9 Intervesta l.c.

Igl ei perquei era capeivel che sia emprem'ovra litterara ei naschida ord sias experiencias dall'affonza. La litteratura per giuvenils ei daven-tada sia mira preferida naven dallas ediziuns «Nossas praulas» che Halter ha preparau 1952 per la Ligia Romontscha tochen al roman «Culan de Crestaulta». El relata sez il daco: «Il pli engrazieivels sun jeu staus per las historias romontschas che jeu hai survegniu enta maun dil temps che jeu savevel buca tudestg. Jeu hai fatg bia il pastur da buob, e darar senza lectura romontscha en sac. Il pli lev vevel jeu, sche la gasetta ch'enzugliava la carn piertg er'ina Romontscha d'avon plirs onns, ina che jeu vevel aunc buca legiu. O sche mo quels umens scrivessen pli savens de quei interessant de catschas ded uors, de mulins de striegn, de bialas mattellas e loschs cavaliers; quei tertgavel jeu cura che jeu stuevel prender en pasch cun de quei ch'era ni de rir ni de bargir, mo perdert e – lungurus. Quellas impressiuns dell'affonza han dirigiui mei ella direcziun della litteratura giuvenila.»¹⁰⁾

Quella finamira ha Toni Halter priu en egl e buca schau mitschar.¹¹⁾ Dad uss naven cumparan raquens e historias en cuorts intervals,¹²⁾ aschia «La Nera» el Glogn (redacziun Gadola), «Si cuolm» egl Ischi (redacziun Vieli). Igl onn 1943 cumpara «Il misteri de Caumastgira» egl Ischi e 1947 «Fumegl Bistgaun» el Glogn. Halter fuva seprofilaus sco giuven autur ed ha ediu ensemen cun inspectur Albert Spescha il cudisch da scola «Mia Patria» ils 1949, nua ch'el ei sez representaus cun buca meins che 22 contribuziuns, las biaras originalas en prosa. Per la radunonza dalla Romania dils 1947 a Vella scufflescha el si'em-prema ovra dramatica cun «Igl um cul halumbart» che sebase sin in vegl usit ch'existeva en plirs vitgs e vischinadis en Surselva, aschia a Vella, Rabius ed era a Rueras, vitgs sin distanza dalla baselgia parochiala. Ferton che la gliעד fuva las dumengias en baselgia e la suppa da carn buglieva sura fiug, mava in um cul halumbard tras vischnaunca cull'obligaziun da far guardia e da pertgirar il vitg da fiug e fugatscha.

10 Intervista l. c.

11 Ins paregli: Litteratura primara, Texts litterars, en: Halter, T., 1997, Diari sunter messa, 239ss.

12 Survesta en: Bezzola, Litteratura, 564.

Igl onn 1942, ils 8 da zercladur, marida Toni Halter la giuvna Giuseppa Derungs. Quei onn surpren el la direcziun dil valent chor mischedau ch'el diregia 25 onns. El vegn eligius ils proxims onns pliras gadas president communal e derschader da cumin e s'engascha era per damondas socialas, oravontut ellas discussiuns animadas davart la fundaziun d'ina Segirada per vegls e survivents (SVS). El fa quei buca cun caneras, mobein culla novella «Fumegl Bistgaun». Halter raquenta sez: «Il cass ei succedius en mia vischinonza, buca sco quei ch'el ei descrets, mo tragics avunda per far stremblir in'olma sensibla. Ina sera de Rusari il meins november ei l'inspiraziun ed il basegns de s'exprimer schi pussents, che jeu stos scriver.»¹³⁾ En sia vischinonza fuv'in fumegl staus buns da luvrar onns en ed onns ora per ina paga miserabla. En ses vegls dis eis el vegnius relaschus senza schanetg e schurmetg, in pauper giavel.

En quei temps da misergias retscheivan ils Halters ils 6 d'avrel 1946 in affon da Paris, tras la Crusch cotschna. Igl ei Jean Claude Georges che resta tier els per veta duronta e vegn adoptaus ils 12 da schaner 1959, essend ch'els vevan buc agens affons. Ils 1947 secasa la famiglia en casa nova a Bellania.

Pigl onn 1952 scaffescha Halter «Il festival de Porclas», in grond giug festiv, representaus a Vella el liber en regurdientscha dils cumbats dil cont da Werdenberg encunter quel da Belmont cun la bravura dallas «Valerusas da Porclas». La gronda renconuschientscha dat ad el la forza e curascha da concepir il roman «Culan de Crestaulta»,¹⁴⁾ ord il temps dalla prehistoria cun illustraziuns da siu amitg Aluis Carigiet. In roman che ha anflau in bien eco e ch'ei vegnius undraus 1960 cul premi svizzer per il cudisch da giuventetgna. Ils 1965 publichescha Halter siu secund roman «Il cavale della Greina». Sche siu εμπrem roman ha presentau in giuvenaster el cumbat cun cuminonza e tradiziun, las aventuras dil portaglich dil bronz e d'in temps niev ella

13 Deplazes, G., en: Calender Romontsch 1988, 455.

14 NT XXXIV, 1955.

Lumnezia, sefa il secund roman entadem la Lumnezia, agl ur e cunfin cul sid, el Plaun la Greina e la Val Blegn. Agl ur dalla societad viva Battesta Pasqual, il pastur da cavals, igl um che sa viver e trer flad mo en ina cuntrada largia, sco ella Planira dil Po, nua ch'el sa far empau tgei ch'el vul sco sin la planira buttanusa dil Plaun la Greina. Cheu s'entaupan era ses dus affons, la Mengia dalla Mierta, sia consorta, ed il Michele, feagl d'Angela, sia grond'amur. Lu il mitos dil cavagl alv!

Tgi che vesa ni entaupa il cavagl alv ella Greina, lez ei leu per la davosa gada. Battesta ha viu el e sa co ei stat. «Cura ch'ei scarga, fagein nus lu il robi endretg; jeu creigel ch'ei seigi la davosa stad ella Greina!» – «Tgisà pertgei?» damonda Mengia cun malaveta. – «Hm», fa siu bab, «jeu hai viu il cavagl alv da Blengias.»¹⁵⁾ Ed aschia eisi stau.

Suenter che Halter ei s'occupaus c ul teater, aschia 1963 cul drama historic dil lumnezian «General Demont»¹⁶⁾ e «La canzun dil Rein», in giug festiv per la Foppa, dedichescha el tutta atenziun alla prosa: a raquent e raquintaziun sco «Ils treis sogns Retgs da Cavrida», la «Gallaria dils gronds umens» ed auter. 1967 cumpara siu tierz grond roman «Caumsura». D'ina prosa realista, unida cul misteri dil cavagl alv, in sbargat a Caumsura, «... quei englar da pasch, da sentupada elementara cun la natira e dil misteri», per duvrar ils plaids digl autur sez.¹⁷⁾ Caumsura, il num fictiv e poetic sco quei che tons nums da logs sco da persunas ein da catar ell'ovra da Halter, consista ord 'caum' → in liug, nua ch'ins metta en salv enzatgei ch'ins apprezzescha, e 'sur' → in liug buc ordinari ni da mintgadi, per enzatgei tut special.

Marco Curdin, il feagl d'in luvrer sursilvan el marcau da Turitg pitescha d'asma e vegn tarmess el Grischun, a Marschaga, per casualitad il liug da sia descendenza. Il Geli Curdin ei in ver pur schetg sco ina cungebla e malign sco ina uolp, adina sil fried dad in'estga d'avantatg. Sia consorta ei dunna Mengia, la migeivla e buntadeivla. Cheu vegn il Curdin en forza ed il vegl Geli capescha da far diever dad el. Gie, el

15 Halter, T., 1997, Il cavale della Greina, 245.

16 Fry, C., Tribuna romontscha, 21.

17 Bezzola, Litteratura, 569.

fagess il sforz da surdar il cuolm da Caumsura che Marco ha engartau per in parvis a lez, sch'el savess gudignar cheutras in bien fumegl e salvar aschia siu puresser – malgrad las admoniziuns e retenientschas dalla dunna. Incantaus dil puresser muntagnard, vul Marco daventar pur e serender al Plantahof. Denton ei l'onda Mengia morta ed il Geli lai vi ses praus al vischin, quei che paress da render meglier. «Bess or dad esch en ina biala maniera, catschous ord casa per far plaz a Filip, quei ei la fin dil quen.»¹⁸⁾

Senza fraud va Marco a Glion el tren per Mustér enstagl per Landquart ella scola da purs. Siu futur ei in auter. Caumsura resta siemi, la realitad ei in'otra.

All'entschatta veva Halter dau al roman il tetel: «Marco retuorna». Mo la historia ei sesviluppada ad ina tut outra fin. Tgi che banduna ina gada siu tschespet, per quel e sia descendenza dat ei buc in retuorn. Ei resta silpli in «Caumsura», in liug da siemis!

Entgins onns pli tard publichescha Halter 15 raquens sut il tetel «Fein selvadi». En in plaid sin via declara el sez: «Il tetel che leventa l'imaginaziun dil tschenghel teis e strebel, viults al suleagl, ha forsa breigia da corrispunder a mintga 'historia' da quest cudisch; ei para a mi ch'el seigi denton significativs per tut mia scrivida.»¹⁹⁾ Adolf Collenberg vegn en sia emprova d'interpretaziun alla conclusiun che l'ovra da Halter formeschi dil pugn da vesta tematic ina stretga unitad.²⁰⁾ Ils acturs principals da questa societad purila fuorman duas gruppas: ina d'acturs «plazzai alla periferia da quei mund puril serrau», ferton che «la secunda gruppa vegn formada dils deragischai. Els stattan 'dado', persuls cun lur reminiscenza.» Ed el vegn alla conclusiun: «Ils indecis da decumposiziun dalla societad purila ein semnai spess ell'entir'ovra. La harmonia dall'affonza, idealisada ella regurdientscha dils deragischai ... exista buca pli, ni en verdad insumma buc.» Ton il singul sco la societad paran da vegnir sut las rodas d'in svilup sfrenau. Toni

18 Halter, T., 1967, Caumsura, 253.

19 Halter, T., 1973, Fein selvadi, 5.

20 Collenberg, Adolf, 1976, Toni Halter, Fein selvadi – emprova d'interpretaziun, en: Ann. 89, 327ss.

Halter fuss buca Toni Halter, vess el buca reagiu alla presentaziun da siu parenz lumnezian, Collenberg, laschond dar ina bufatga egliada en siu intern. En ina brev dils 12 d'october 1976 rispunda el alla remarca dalla unitad dils characters en «Fein selvadi», malgrad che las historias paran differentas, sco suonda: «Daco ei quei il cass senza ch'ins vegli, senza ch'ins senti ei? Tips alla periferia – jeu hai forse menziunau quei a bucca – stattan per franc en connex culla casa paterna sigl ur dalla val a Valata. Ins era buca gnivaus en ina cuminonza, mobein agl ur da quella. Ins stueva serender a Surcuolm u a Cuort ni a Flond per sentir tscherchel entuorn ins, mo propi da casa el tscherchel er'ins mai. Ils interess d'in auter han gia da giuven empalau ils pass suenter ils urs dalla periferia – ins ei daventaus encurider é restaus tal.» Plaids, ch'ei buca senza in cert resentment viers il destin dall'isolaziun. Era l'isolaziun digl um litterar!

Suenter la secunda uiara mundiala ei il mund semidaus cun ina spertadad sorprendenta, quei buca mo els marcaus, mobein tochen siadora el davos uclaun. Il patertgar dil pievel ei vegnius deraus tras ils mieds da massa. Era las estructuras economicas sco las spirtalas ein semidadas pli e pli spert. Da vart catolica ei il patertgar e sentir vegnius accelleraus tras il Concil dil Vatican. Tochen enasi cheu tier nus ei il mund semidaus quasi sur notg. Che talas midadas stuevan occupar ina persuna sensibla e contemplativa sco quella da Toni Halter, era da spitgar. Fuva el gie sco scolast secundar, president communal, der-schader ed en auters uffecis era ina persuna ufficiala. Da l'otra vart sco scribent renconuschiu era ina specia da «cunscienza dil pievel», aschia che tontas midadas stuevan secristallisar en ina moda ni maniera en siu sriver. 1977 cumpara sia davosa ovra pli voluminusa sco «Diari suenter messa»²¹⁾ ch'igl autur characterisescha sez sco «inventari sogn e nunsogn eifer ed entuorn ils mirs baselgia» ed «impuls per cumparegliaziuns historic-culturalas, per meditaziuns ed excuors ella cuntrada poetica». Ei setracta d'ina «ouvra da granda valor spiertela e

21 Translataus da Paul Kamer cul tetel «Konzil im Dorf», 1980.

litterara a medem temp, üna confessiun persunela e generela da sieu temp, actuela ed eterna».²²⁾

Quei onn ei Toni vegnius honoraus cun il premi dalla Cuminonza romontscha da radio e televisiun. Ils onns 1979–1981 ha el representau la Lumnezia sco deputau el Cussegl grond. 1985 ha el retschiert il premi grischun da cultura. Igl ei stau la davosa caschun.²³⁾ Ina nauscha malsogna ha taccau el surura ed ils 27 da december 1986 eis el morts a Vella. El ruaussa sil santeri da Pleif.²⁴⁾ Toni Halter fuva in dils gronds umens dalla cultura romontscha da nies temps.

Iso Camartin characterisescha Toni Halter sco suonda: «Toni Halter ei per mei il prototip dalla persuna bufatga ... Evitar caussas gitas e gagliardas, restar tier quei che ei dign e decent ... Negin ha scret pli bufatgmein che el sur dils rampuns e sur dils temeletgs, sur da dunnas fermas e quellas levettas, sur da fideivels e traditurs, sur da vegls resignai e giuvens enguords da speronzas.»²⁵⁾

Sia spina

Ramun Vieli, magister e stimulader da Toni Halter, scheva savens a nus, ses scolars, character ei destin dil carstgaun. El leva dir a nus cun quei, ch'il destin e la ierta mettien e mantegnien il carstgaun sin siu binari tras la veta. Miu bab scheva bein savens: «Ins fa sco quei ch'ins ei, ed ei va sco quei ch'ins fa!»

Pil scribent vala bein aunc oz la savida latina: «Poeta nascitur». Quei ei mo la mesa verdad. Igl ei ver, il poet nescha ed ei bein ditg avon ch'el scrivi poet en siu sentir e patertgar, entafuns si'olma. Mo tier ils pli biars drova ei denton in stausch, in spluntar dalla veta externa, avon

22 Bezzola, Litteratura, 571.

23 Resuns ella pressa: Diari suenter messa, 1997, 254.

24 Necrologs en: Diari suenter messa, 1997, 254.

25 Camartin, I., 1997, Bufatg, Toni Halter – ina regurdientscha, en: Diari suenter messa, 218ss.

che l'aveina dalla poesia sesarvi. Senza sforz intern dat ei buc ina litteratura.

Iso Camartin ha tschercau ils fastitgs 1976: «Toni Halter ist unter den gegenwärtigen rätoromanischen Autoren der am wenigsten vorlaute. Was er schreibt, ist behaftet von jener Scheu, die Einsichten lieber verschweigt als aufdrängt. Seine Roman- und Novellenfiguren haben diese Eigenschaft ihres Erfinders allesamt in sich aufgesogen. Eine gemeinsame Veranlagung macht die noch so verschiedenartigen Gestalten, die in seinen Werken erscheinen, zu Nahverwandten: die wichtigen Dinge bis zum äussersten für sich zu behalten. Deren Worte verraten zweierlei: den Stolz, sich nicht vergeben zu haben, und die Trauer, dies nicht vermocht zu haben.»²⁶⁾ Halter descriva pia in mund rumpeivel, surtratgs cun in vel da melanconia. Quei da giuven ensi. Vesa el gia si'emprema patria sco in liug «cun duas casas, ina caplutta e paucs clavaus, nua ch'il grisch e fuostg dominescha». Tgi che ha fatg zacu, cunzun da pign, il pastur en tals logs umbrivauns, sa con sul e scardaliu ch'ei sa esser, cura che las umbrivas creschan gia da miezdi sur ins en.

Cun ina tala structura artada e las experiencias rumpeivlas dalla giuven-tetgna fa Toni Halter il seminari, lu la scola da polizia e duront duas stads polizist. Cheu vegn viers la fin d'uost 39 il clom al survetsch activ ed ils 1941 va ei directamein en spital e cura, tochen viers la fin da schaner dils 1942. En quei temps ha el giu pliras operaziuns el venter e per la fin piars in narunchel sco a sias uras sur Carli Fry. Talas surpresas midan il far dil carstgaun. En fatscha alla mort nescha il «carpe diem», nezegia il di, la veta ei cuorta.

La sentupada culla mort – dalla mumma sco era da l'atgna – stauschan in carstgaun agl ur da tut terrester. Halter che fuva carschius en ina famiglia da sis affons. Da l'autra vart spetga e busira la spusa Giuseppa Derungs. In um giuven da 27 onns cun tut ses siemis per ina ventireivla veta futura sin ballontscha. Il sul e stgir el cuncontrast cun paucas sgremas cun radis da glisch.

26 Camartin, I., 1976, Rätoromanische Gegenwartsliteratur, 181.

Quei ei il mument da sia incubaziun litterara. Il viver el sul ed agl ur dalla veta han scurlau il semiader lumnezian ord la letargia ad in «malgrad» decidiu. Per biars scribents empau retratgs drova ei «ina frida che tucca sil viv e fa cular il saung tochen ella plema».²⁷⁾ El di sez leusura: «Igl ei stau in basegns intern de mitschar dal stgir present, encurend la glisch e ventira dell'affonza.» Leutier vegn els proxims onns il stendiu spitgar sin atgna figlialonza – senza success. Quei ha murtirau omisdus consorts cuntinuadamein. Ina spina zun dolorusa! In problem che Toni ei untgius capeivlamein en sia litteratura. Quei malgrad ch'el saveva presentar sco paucs scenas d'affons.

Glisch ed umbriva ein adina puspei presents ella ovra da Toni Halter. Aschia el «Culan de Crestaulta», en «Ils treis sogns Retgs da Cavrida», «Il cavalè della Greina». Igl ei adina puspei «Sulegl ed umbriva dil carstgaun creativ e solitari denter ils pols: puntili e permal».²⁸⁾

A caschun d'ina sentupada cun Iso Camartin, tschenta lez la damonda: «Sind Sie selber sehr leicht verletzbar?»²⁹⁾ Sia risposta: «Es ist in der Tat so, dass ich zur Veletzbarkeit neige ... Die Menschen meiner Umgebung sind leicht verletzbar. Ich habe diese Erfahrung als Gemeindepräsident (und als Grossrat⁵⁰⁾), Chordirigent und Lehrer zur Genüge gemacht. Ein etwas stärker akzentuiertes Wort, ein versäumtes Kopfnicken, ein ins Auge fallender Erfolg, und schon wird man auf der Stelle oder dann bei der nächsten Begegnung finster angesehen.» Per talas figuras veva el in grond permal. Quei san in capir. Tgei ha quei um tut fatg per scola, cultura e convivenza dils Lumnezians, dils Romontschs, gie dil Grischun! Talas experiencias catschavan el a cantun, ella izolaziun ... ed alla lavur culla plema. El scheva sez: la megliera risposta ad in permal ei bein da far star mal quels che han fatg dil mal. Mo buca tuts ein schi fins e delicats sco in Toni Halter en siu lungatg cultivau e bein mulau. Tala gliedud vegnan magari alla cuorta. Quels

27 Deplazes, G., en: Calender Romontsch 1988, 435.

28 Deplazes, G., 1997, Toni Halter, glisch ed umbriva, en: Diari suenter messa, 1997, 209.

29 Camartin, I., 1976, Rätoromanische Gegenwartsliteratur, 196ss.

30 Aschunta digl autur: Toni Halter ha representau la Lumnezia el Cussegl grond 1979–1981, ei denton buca vegnius reeligijs. Quei ha fatg ad el in grond mal.

che lain buca vargar en cumbel, regian il mund! Camartin concluda: «Das ist der Grund, warum Halters Figuren alle einsam sind. Die Scham über die eigene Verletzbarkeit ist zudem ihre grösste Gewähr, dass sie einsam bleiben.»³¹⁾ A tala tenuta han ils Romontschs d'engraziar ils maletgs da veras mummas e dunnas romontschas dil vargau. Aschi fin e decent ha gnanc in dils Romontschs reteniu en memoria las dunnas e mummas romontschas!

Aschia el davos capetel dil «Diari suenter messa» cul tetel «La visiun»: «Oz ha ei pariu a mi che jeu vesi davos la finiastra gotica dil chor il tgau d'ina femna. Ei ha propi mo pariu, pertgei schiprest che jeu fixavel la finiastra per prender en egl l'appariziun, er'ella daven. Quei tgau savess jeu designar: profil marcant d'ina persuna che ha pitiu, tratgs melanconics, serenai d'in surrir buntadeivel. Ils cavels, auter ch'in tschupi sur il frunt, curclai d'ina slintga nera: il portret d'ina mumma.

Jeu sai buca metter a casa quella persuna, e tuttina anflel jeu ladina-mein il contact cun ella. Mummas sco quellas dev'ei en nies miez avon che la conjunctura midi las fisionomias.

Dalla finiastra dil chor anora vesa ella la baselgiada en fatscha. Jeu quetel d'observar, schegie ch'il maletg ei fugitivs, che sias levzas semovien. Tgei pomai vuless ella dir ad ina cuminonza ch'ei enormamein semidada enviars quella da sia epoca? –

Sco jeu pos engiavinar da sia expressiun eisi buc ina cunzina, era buc ina supplica, quei ch'ella ha sillas levzas. Ella vul mo dir enzatgei, ina verdad ch'ella queta da stuer dar vinavon, ch'ella tegn per nizeivla pils vegnentsuenter.

Ella ch'ei naschida entuorn la midada dil tschentaner ni avon, para a priori survivida ed antiquada. Sia biadia emancipada ei vestgida tut auter, suravi e suten. Resti e vestgiu lain spazi alla niuadad che stat en connex culla discuvierta dall'epoca: il sex. Ella ei passada cun tschupi

31 Camartin, I., 1976, Rätoromanische Gegenwartsliteratur, 195.

avon igl altar ed ha affirmau la maternitad tochen al cunfin da sia pusseivladad biologica. Ella ei sestentada da prender l'uniun da Cristus cun sia Baselia per exempel e model da sia ligia matrimoniala, nunditgond ch'ella era da carn e saung. Ella ei ida en confessiunal per sedeliberar da siu scrupel en tals e tals cass, ed il confessur ch'era in um raschuneivel, veva detg: 'Ussa mo stei ruasseivla, il bien Diu che ha dau a nus carstgauns quellas forzas, ha era fatg quen culs incaps: jeu absolvel tei da tes puccaus!'

Lu era ell'ida alla communiun e veva gudiu il paun dalla carezia infinita.

La dumengia damaun avon dis.

Ch'ei eri igl unviern ni la stad, che la neiv tgulavi sut ses calzers ni ch'ils utschals schulavien els suitgers sper via, en quels paucs muments da sia veta privata, denter baselia e cuschina, cheu er'ella stada ventiveivla. En quels muments da satisfacziun e levgiament, nua ch'ella era sesentida schi sereina sco ina mattatscha, er'ella seregiuvinada.

Quei vess ella detg bugen alla generaziun giuvna, quei vess lezza tedlau bugen, co ins fetschi da seregiuvinar.

Mo ei duei buc esser.

L'appariziun ei daven, e sch'ella semuossa puspei, eis ella dado ils mirs baselia e ses plaids pon buca contonscher quels endadens.»⁵²⁾

Ina pagina ch'ensiara in entir mund fin e zun intim! Igl ei in fretg dalla spina ella spatla.

27. Depierre, G., von Calendar Romanisch 1988, 435.

28. Depierre, G., 1987, Tom Halter, gli'è el unbriva, en: Diari suenter messa, 1987, 204.

29. Cassuto, L., 1978, Ilateromische Gegenwart, 1978.

30. Halter, T., 1977, Diari suenter messa, 181s.